

СЕРІЯ «ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИВ»

Книжка вийшла за підтримки

INTERPIPE

LAW FIRM

ГЕРРІ РОДАН

СІНГАПУРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО

ВІД БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІЇ
ДО АЗІЙСЬКОГО ТИГРА

*Переклала з англійської
Наталія Томчевска-Попович*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Зміст

<i>Передмова Віктора Галасюка</i>	9
<i>Передмова</i>	11
<i>Розділ 1</i> Вступ. Теоретичні засади дослідження	17
<i>Розділ 2</i> Доіндустріальний Сінгапур: загальний структурний розвиток до 1959 року	54
<i>Розділ 3</i> Політичні передумови	77
<i>Розділ 4</i> Експортноорієнтоване виробництво	119
<i>Розділ 5</i> Друга промислова революція	189
<i>Розділ 6</i> Майбутнє Сінгапуру як нової індустріальної країни	247
<i>Розділ 7</i> Висновки. Сінгапур і новий міжнародний поділ праці	269
<i>Подяки</i>	279
<i>Список таблиць</i>	280
<i>Список умовних скорочень</i>	282
<i>Бібліографія</i>	283
<i>Примітки</i>	305

Якщо не вказано іншого, всі долари виражені в сінгапурській валюті, а всі посилання на відсоткове зростання валового внутрішнього продукту розраховані за поточними цінами. Показники іноземних інвестицій розраховані на основі валових основних фондів у сінгапурських доларах.

Скрізь, де можливо, у цій книжці уникають сексистської термінології. Однак у випадках, коли йдеться про офіційні назви, оригінальну форму було збережено.

Передмова Віктора Галасюка

Ми раді представити вам українське видання книжки Геррі Родана, присвяченої феномену індустріалізації Сінгапуру — однієї з найяскравіших історій економічного успіху XX століття. Ця праця органічно доповнює погляд Лі Кван Ю, батька-засновника Сінгапуру, надаючи глибший і детальніший аналіз трансформації міста-держави в економічному вимірі. Вона є не лише ґрунтовним дослідженням, а й важливим внеском у розуміння глобальних економічних процесів, які формують сучасний світ.

Геррі Родан у своїй книжці прагне подолати теоретичні обмеження попередніх пояснень сінгапурської індустріалізації, які часто зводилися до неокласичної економіки й теорії раціонального вибору. Натомість автор пропонує комплексний аналіз взаємозв'язку політичних та економічних процесів, що лежать в основі розвитку Сінгапуру. Здобувши статус нової індустріальної держави, Сінгапур досягнув високого рівня економічного розвитку. Цей досвід робить країну важливим прикладом практичної реалізації теорії розвитку, дозволяючи критично переосмислити підходи до економічної політики загалом. Особливу увагу Родан приділяє «Другій промисловій революції» 1979 року — амбітній стратегії, спрямованій на перехід Сінгапуру до високотехнологічного виробництва, яка стала унікальним експериментом серед нових індустріальних держав.

Для українського читача ця книжка є надзвичайно актуальною. Сінгапур, подібно до України, зіткнувся з викликами

обмежених ресурсів, складного геополітичного становища та необхідності швидкої адаптації до глобальних економічних реалій. Унікальність сингапурського досвіду полягає в активній ролі держави, яка не лише реагувала на ринкові умови, а й формувала їх через цілеспрямовані економічні, політичні та соціальні реформи. Родан переконливо доводить, що успіх Сінгапуру — це не просто результат «вільних ринків», як стверджують неокласичні економісти, а складна взаємодія держави, міжнародного капіталу та місцевих соціально-політичних умов.

Сьогодні, коли Україна шукає шляхи економічного відновлення, досвід Сінгапуру може стати джерелом натхнення та практичних уроків. Як держава може стимулювати інновації? Як залучати міжнародний капітал, обстоюючи національні інтереси? Як поєднати економічну ефективність із соціальною стабільністю? Ці питання, які досліджує Родан, є критично важливими для України. Книжка блискуче розкриває сингапурський досвід, і я рекомендую її всім учасникам мого курсу «Економічна інженерія» як обов'язкове читання для тих, хто прагне зрозуміти механізми створення економічного дива.

Сподіваємося, що ця книжка не лише збагатить ваші знання, а й спонукає до дискусій про те, як Україні використати свої унікальні можливості для побудови сильної, інноваційної економіки. Нехай історія Сінгапуру надихає нас на сміливі кроки до майбутнього.

Українська асоціація Римського клубу висловлює щире подяку компанії «Інтерпайп» і юридичній фірмі «Лабораторія банкрутства» за фінансову підтримку українського перекладу та видання цієї важливої книги, а також видавництву «Наш Формат» за багаторічне партнерство.

*Президент Української асоціації Римського клубу,
член Наглядової ради Київського міжнародного
економічного форуму, куратор Академії КМЕФ,
д-р екон. наук*
ВІКТОР ГАЛАСЮК

Передмова

Мотивація для цього дослідження була потрійною. По-перше, автор відчував, що поглядам на індустріалізацію Сінгапуру бракує теоретичного обґрунтування. Дослідження Сінгапуру, здійснювані переважно неокласичними економістами й теоретиками раціонального вибору, потребували всебічного аналізу взаємозв'язків між політичними та економічними процесами в розвитку міста-держави. По-друге, завдяки досягненню статусу нової індустріальної країни, або НІК, Сінгапур набуває важливого значення для загальної теорії та політики розвитку і дає можливість критично розглянути деякі популярні твердження про НІК загалом. З одного боку, наприклад, прихильники теорії залежності здебільшого зневажливо ставляться до швидкої індустріалізації нових індустріальних країн, які ухвалили програми експортноорієнтованої індустріалізації (ЕОІ). Вони зображували цю індустріалізацію як нав'язану ззовні та якісно гіршу за ту, що її пережили розвинені капіталістичні країни на попередніх стадіях свого розвитку. З іншого боку, неокласичні економісти представили Сінгапур та інші азійські НІК — Південну Корею, Тайвань і Гонконг — як доказ не лише так званої «справжньої» індустріалізації в країнах третього світу, але й переваги політики вільного ринку в запровадженні швидкої індустріалізації. Прихильники теорії раціонального вибору також стверджують, що НІК є тріумфом економічної раціональності над політичним втручанням, і показують, чого можна досягти, коли внутрішня політика проводиться на розумних

засадах. Ще один погляд на НІК стверджує, що індустріалізація цих країн не є уособленням розвитку за принципом *laissez-faire*, тобто принципом невтручання, а є результатом чітко спрямованих державою ініціатив. Зважаючи на такі суперечливі твердження, видається, що потреба ретельного емпіричного та теоретичного вивчення Сінгапуру є нагальною. По-третє, у 1979 році уряд Сінгапуру розпочав так звану Другу промислову революцію. Ця стратегія включала низку заходів, спрямованих на прискорений перехід до більш досконалої технологічної бази. Після включення Сінгапуру під егідою міжнародного капіталу в новий міжнародний поділ праці (далі — НМПП) в обробній промисловості як експортера товарів з низькою доданою вартістю, метою цієї стратегії було підвищити позицію Сінгапуру в ієрархії НМПП. Сінгапур мав стати насамперед майданчиком для виробництва товарів з високою доданою вартістю. «Друга промислова революція» стала найсміливішою спробою, що її коли-небудь здійснював уряд нової індустріальної країни, вплинути на структуру міжнародних капіталовкладень в обробну промисловість. Це стало ще однією причиною для того, щоб зосередитися на сінгапурському прикладі більш детально.

Мотивоване вищезазначеними проблемами, це дослідження кидає виклик панівному розумінню розвитку Сінгапуру як випадку, коли «правильна» політика уможливила швидку індустріалізацію, і ставить під сумнів можливість і доцільність її наслідування. Відмова від найбільш поширеного погляду на Сінгапур стала можливою завдяки особливим рамкам цього дослідження, основний і тематичний фокус якого спрямований на відносини між міжнародним капіталом і сінгапурською державою. Саме ці відносини окреслюють і водночас допомагають визначити появу нового міжнародного поділу праці. Ця книжка також робить наголос на соціальному та політичному контекстах цих відносин і на конкретних історичних обставинах. У цих рамках успішне впровадження економічної політики, яку неокласичні економісти й теоретики раціонального вибору виокремлюють як основну причину швидкої індустріалізації, розглядається як тісно пов'язане з соціальними й політичними умовами. Ці

умови уможливляють проведення політики, яка використовує історично безпрецедентну тенденцію міжнародного капіталу інвестувати в офшори з метою створення експортного виробництва. У цьому контексті стає можливим, навіть обов'язковим, відкинути популярне уявлення про сингапурську державу як мінімалістичну. Насправді досвід Сінгапуру не лише відображає неспотворену роботу ринкових сил, які реалізують порівняльну перевагу міста-держави, але й підкреслює важливу роль держави у визначенні цієї порівняльної переваги.

У наведеному нижче аналізі роль держави Сінгапур у процесі індустріалізації справді зображена як всепроникна. В економічній сфері держава не лише здійснювала вибіркові прямі інвестиції у значних масштабах, але й допомагала сформувати вартість, пропозицію та якість робочої сили й інфраструктури. Держава також надавала дискримінаційні фіскальні стимули та субсидії для сприяння певним формам промислової діяльності. У позаекономічній сфері втручання держави, ймовірно, було ще глибшим: воно створювало соціальне та політичне середовища, сприятливі для певних форм промислової діяльності. Таке втручання досягло свого апогею з початком «Другої промислової революції».

Твердження, що держава відіграла певну роль в індустріалізації НІК у випадку Сінгапуру, не нове. Однак там, де неокласичні економісти визнавали втручання держави в економічну сферу, вони були схильні зображати державу як таку, що сприяє ринковим силам. Однак така позиція не відображає реальних відносин між ринком і державою в Сінгапурі. Насправді ці відносини діалектичні, а межа між державою та ринком розмита. Це відносини, які також охоплюють соціальні та політичні, а не тільки економічні чинники.

Тимчасом як дослідження кидає виклик частковому та некоректному трактуванню держави авторами неокласичної економіки та відкидає волюнтаризм теорії раціонального вибору, воно також ставить під сумнів радикальні підходи. Окрім вивчення різних способів впливу держави на структуру індустріалізації, особливо на структуру інвестицій міжнародного капіталу,

ця книжка також досліджує причини такої поведінки держави. Саме тут ми бачимо умовне сприяння держави міжнародному капіталу. Внутрішні класові структури в поєднанні з випадковими тенденціями міжнародного накопичення капіталу дають сінгапурським політикам значний простір для маневру. З одного боку, на момент включення до нового міжнародного поділу праці місцева промислова буржуазія була незрілою і політично слабкою. Це, по-перше, зумовило потребу в державній ініціативі та координації промислової діяльності, а по-друге — підживлювало бажання знайти альтернативні джерела капіталу, і при цьому керівна Партія народної дії (ПНД) не мала великих внутрішньополітичних втрат, коли йшла назустріч міжнародному капіталу. З іншого боку, хоча ПНД прийшла до влади за підтримки лівих профспілок Сінгапуру, вона не гаяла часу, підтримуючи позиції незалежних, організованих робітників і забезпечуючи контроль правих сил над виконавчою владою. До кінця 1960-х років ПНД створила нову соціальну базу, але їй це вдалося здебільшого завдяки тому, що вона переконала значну частину електорату в чеснотах уряду, незалежного від різних груп інтересів. Коротко кажучи, виникла відносно автономна політична держава з достатньою потребою і бажанням сприяти інкорпорації Сінгапуру в НМПП.

Таке тлумачення має чіткі наслідки для теорії залежності, яка схильна зображати включення «периферійної» держави до НМПП як результат, насамперед, зовнішньо детермінований. Однак включення Сінгапуру не можна пояснити з погляду підпорядкування держави міжнародному капіталу. Високий рівень безробіття в поєднанні зі стрімким зростанням населення та відокремленням від Федерації Малайзія надали сінгапурським політикам власні вагомі причини для пошуку міжнародних інвестицій. Крім того, для здійснення експортного виробництва міжнародний капітал не може розміщуватися випадковим чином — для цього потрібні перспективні регіони з різними соціальними, політичними та економічними передумовами. Внутрішні обставини дозволили державі Сінгапур забезпечити саме такі передумови. Ці обставини включали той факт, що з власних

політичних міркувань ПНД вже зробила рішучі кроки для послаблення робітничого руху. Тому це дослідження застерігає від детермінізму теорії залежності. Небагато економік у світі є більш інтегрованими в структуру НМПП та переважальними за участю міжнародного капіталу, ніж економіка Сінгапуру. Проте такий стан речей неможливо зрозуміти без звернення до складних і динамічних внутрішніх класових структур, які зумовлюють реакцію держави на виклики міжнародного капіталу.

Якщо сам успіх сінгапурської стратегії ЕОІ є явищем прикметним, то варто також звернути увагу на наслідки цього успіху. Насправді індустріалізація Сінгапуру шляхом трудомісткого виробництва з низькою доданою вартістю була настільки швидкою, що наприкінці 1970-х років зростання стримувалося через брак робочої сили, а розвиток виробництва з низькою доданою вартістю почав перешкоджати переходу до більш складних виробництв. Мало того, гастарбайтерство для підтримки економічного зростання набуло таких масштабів і мало джерела в таких далеких країнах, що стало сприйматися як загроза політичній стабільності. Відповіддю ПНД стала «Друга промислова революція», але, як показано в розділі 5, ця стратегія не була позбавлена власних політичних проблем. Висока вартість стратегії змусила державу переглянути свої обов'язки у сфері соціального забезпечення й започаткувати значні зміни у виробничих відносинах. Спроби ПНД ідеологічно обґрунтувати ці зміни не мали такого миттєвого успіху, до якого звик уряд Лі. «Друга промислова революція» також зіткнулася з серйозними економічними проблемами. Незважаючи на певні досягнення, реакція міжнародного капіталу не відповідала очікуванням ПНД — ні за характером, ні за обсягом інвестицій. Як наслідок, починаючи з 1986 року, ПНД суттєво переглянула стратегію і дійшла висновку, що ключові аспекти «Другої промислової революції» мають бути скориговані, а у випадку з політикою оплати праці — скасовані.

Досвід Сінгапуру в умовах агресивної політики Партії народної дії, спрямованої на прискорення підйому республіки по технологічній ієрархії нового міжнародного поділу праці, порушує низку загальних питань щодо майбутнього як нових індустріальних

країн, так і самого НМПП. Чи важче підтримувати швидку індустріалізацію після виходу з низькокваліфікованого, трудомісткого виробництва? Наскільки багато простору існує для експорту продукції з вищою доданою вартістю через НМПП? Чи є межі стимульованої державою висхідної мобільності в структурі НМПП? Звичайно, це дослідження не може дати остаточних відповідей на ці запитання, але воно надає достатньо доказів того, що подальше швидке промислове розширення через НМПП є проблематичним. Приклад Сінгапуру дає можливість дослідити конкретну інкорпорацію в НІК, що дозволяє оцінити всю складність такого процесу, але водночас поставити запитання, які стосуються НІК загалом та їхньої обґрунтованості як моделей розвитку для інших країн.

ГЕРРІ РОДАН

Вступ. Теоретичні засади дослідження

Виникнення нових індустріальних країн

Традиційно економіки країн, що розвиваються, або країн третього світу, відігравали специфічну та обмежену роль у міжнародному поділі праці. Вони здебільшого експортували сировину та сільськогосподарську продукцію. Протягом останніх десятиліть ця модель зазнала значних змін. Настільки, що багато хто стверджує, ніби почалося становлення нового міжнародного поділу праці. На відміну від старої структури, цей НМПП залучає країни, що розвиваються, до промислового виробництва, хоча переважно до тих аспектів виробництва, які є трудомісткими й відносно некваліфікованими. Така спеціалізація стала можливою завдяки технологічному прогресу, який дозволяє розділити виробничий процес. Це сприяло глобальній оптимізації використання та розподілу факторів виробництва — процесу, що отримав назву «всесвітній сорсинг». Таким чином, на формування НМПП вплинув безпрецедентний рівень мобільності міжнародного капіталу.

Хоча новий міжнародний поділ праці відкрив шлях для експорту промислової продукції з країн, що розвиваються, результати та ступінь участі цих країн в експортному виробництві є вкрай нерівномірними. Для країн, що розвиваються, загалом експорт промислової продукції зріс на 13,8% у період з 1960 по 1973 рік і ще на 11% до 1980 року¹. Це порівняно з 10,7% і 5,8% для світу загалом. Основна частина експортної експансії країн, що розвиваються, припадає, однак, на невелику групу «суперекспортерів».

Це так звані нові індустріальні країни, або НІКи, уряди яких тою чи іншою мірою прийняли чіткі стратегії, спрямовані на сприяння входженню до НМПП. Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Бразилія та Мексика — країни, які зазвичай зараховують до цієї категорії. Однак саме чотири азійські країни, що найбільш віддані стратегіям ЕОІ, досягли найбільших успіхів. У 1976 році на них разом припадало 60 % загального експорту промислових товарів із країн, що розвиваються. У перерахунку на душу населення вартість експорту промислової продукції країн «Великої четвірки», як їх часто називають, перевищувала 400 доларів США порівняно з середнім показником у 8 доларів США для решти країн, що розвиваються². Середньорічні темпи зростання реального ВВП на рівні приблизно 9 % були досягнуті в кожній з цих чотирьох країн у 1960-х роках, і в усіх країнах, крім Гонконгу, ці темпи або покращилися, або збереглися в 1970-х роках, тоді як у розвинених країнах спостерігалася зворотна тенденція³.

По суті, попри те, що новий міжнародний поділ праці все ще перебуває на початковому етапі, обрана група країн, які найбільш повно інтегровані в його структуру, досягла вражаючих темпів промислового та економічного зростання. Це порушує низку важливих і цікавих питань, одне з яких є центральним у цьому дослідженні: що визначає включення до НМПП і як сталося, що нові індустріальні країни змогли досягти такої швидкої індустріалізації, тоді як інші країни, що розвиваються, продовжують демонструвати лише скромне, якщо не сказати незначне, промислове зростання?

Пояснення виникнення НІК та протилежного досвіду інших країн, що розвиваються, можна згрупувати у дві широкі теоретичні категорії: неокласичний підхід (або, як його ще називають, підхід раціонального вибору) та державницький підхід. Ці дві категорії не є окремими сутностями, а лише зручним поділом для наших, назвімо їх евристичними, цілей. Як пояснюється нижче, існують важливі відмінності як у межах неокласичного підходу, так і в межах державницького.

Неокласичні підходи

Неокласичні економісти загалом приймають новий міжнародний поділ праці, хоча не завжди під цією назвою. Вони вітають посилення спеціалізації виробництва й торгівлі як раціональний зсув у бік підвищення ефективності розподілу факторів виробництва. Вони стверджують, що зміни в розподілі праці у виробництві дозволили окремим країнам повніше використовувати свої порівняльні переваги. Таким чином, промисловий успіх нових індустріальних країн пояснюється відданістю урядів розумній політиці. Ця політика насамперед передбачає лібералізацію торгівлі та загальне покладання на ринкові сили у визначенні цін на фактори виробництва, але незмінно включає також реформування валютного курсу та стимулювання експорту. Вважається, що після «правильного» визначення цін на фактори виробництва інтеграція у світову економіку шляхом прийняття стратегій експортноорієнтованої індустріалізації полегшує реалізацію порівняльних переваг і, як наслідок, надзвичайно швидко індустріалізацію. На думку цих теоретиків, загальне прийняття цього більш раціонального розподілу праці принесе взаємні вигоди і країнам, що розвиваються, і розвиненим країнам.

Аналізуючи НІКи, неокласичні теоретики неодноразово підкреслювали зв'язок між швидкою індустріалізацією та зовнішньою орієнтацією в промисловому виробництві. Дійсно, існує тенденція розглядати цей зв'язок як причинно-наслідковий. Ще в 1967 році Кісінг аргументував необхідність загального прийняття стратегій ЕОІ в країнах третього світу, порівнявши такі економіки з економіками, орієнтованими переважно на внутрішній ринок⁴. Крім того, на основі порівняння промислових показників країн, що розвиваються, Крюгер стверджував, що успіхи нових індустріальних країн продемонстрували, що «стимулювання експорту перевершує імпортозаміщення»⁵. Аналогічно Літл зробив такий висновок на основі свого дослідження чотирьох НІК Азії: «Головний урок полягає в тому, що трудо-містка, орієнтована на експорт політика, яка зводилася до майже

вільних умов торгівлі для експортерів, була головною причиною надзвичайно швидкої та трудомісткої індустріалізації...»⁶. Ця думка з часом набула значного поширення і знайшла своє відображення в позиції Світового банку на початку 1980-х років, коли він переглянув свій попередній підхід, заснований на базових потребах, і відмовився від нього на користь зростання, що ґрунтується на торгівлі товарами. У «Звіті Світового банку про світовий розвиток» 1981 року містився заклик до країн, що розвиваються, наслідувати модель Південної Кореї у сфері виробництва. Згодом кредити Світового банку різним країнам третього світу були обумовлені прийняттям стратегії ЕОІ та відповідної політики лібералізації торгівлі й структурної перебудови, що відповідає такій стратегії.

Хоча неокласична позиція стверджує, що зовнішня орієнтація у виробництві та торгівлі разом із заходами, що сприяють реалізації порівняльних переваг, є основою швидкої індустріалізації НІК, те, як і чому були прийняті такі програми, пояснюється з погляду раціонального вибору політиків. Політики в НІК обрали технічно правильну політику; інші країни, що розвиваються, потерпають через те, що їхні політики прийняли технічно неправильну або необґрунтовану політику. Літл втілює цю волюнтаристську картину реалізації стратегії ЕОІ, коли стверджує, що «...успіх [НІК Азії] майже повністю пояснюється правильною політикою і здібностями людей...»⁷. Не дивно, що неокласична теорія індустріалізації НІК є дуже директивною. Однак, як зазначають Еванс та Алізаде, головна проблема такого аналізу полягає в тому, що він применшує соціальні, політичні та історичні чинники, які зумовлюють можливість і здатність політиків прийняти стратегію ЕОІ та заходи, що сприяють реалізації порівняльних переваг⁸. Зокрема він відволікає увагу від важливої ролі держави в індустріалізації НІК.

Утім, неокласичні економісти не ігнорували державу цілком і повністю. У фундаментальному розумінні, «державна» тут означає «відносини та органи управління, сили та права, які співіснують з громадянським суспільством, але відокремлені від нього, і слугують для підтримки певної системи виробництва

та обігу товарів». Олін, Кіндлебергер і Крюгер намагалися врахувати факт державного втручання у своїх теоріях торгівлі та порівняльних переваг⁹. Однак у всіх випадках автори зосереджують свій аналіз на економічному втручанні й не беруть до уваги важливі соціальні та політичні, навіть ідеологічні функції, які виконує держава. Так, хоча Крюгер, наприклад, розробила складну модель для кількісної оцінки впливу державної ренти на структуру міжнародної торгівлі, вона загалом не розглядає країни НІК як інтервенціоністські¹⁰. При цьому не береться до уваги те, що державне втручання може бути позаекономічним за своєю формою, але може мати важливі економічні наслідки. Наприклад, соціальний та політичний контроль над робочою силою, безумовно, впливає на вартість робочої сили і, відповідно, на порівняльні переваги НІК.

Неокласичні економісти не тільки не здійснили аналіз позаекономічної діяльності держави, але й не дали адекватної відповіді на запитання, чому «раціональні» стратегії ЕОІ були успішно впроваджені в одних країнах, що розвиваються, а в інших — ні. Однак, спираючись на неокласичну економіку, низка теоретиків раціонального та суспільного вибору спробували заповнити цю прогалину. Ці дослідження зосереджувалися на рішеннях і процесах ухвалення рішень політиками й бюрократами з метою виявити проблеми з політикою та її реалізацією. По суті, вони намагалися показати, чому інші країни, що розвиваються, зазнали невдачі там, де НІК досягли успіху. Дослідження Ротчайлда і Каррі про процес ухвалення політичних рішень у Центральній Африці є однією з найвпливовіших таких робіт¹¹. Автори розробили детальну модель прийняття рішень, яка, як вони стверджують, є «придатною для використання в тому сенсі, що вона забезпечує концептуальну основу для аналізу інституційних структур і процесів, які громада може розвивати, щоб вирішувати, що виробляти, як виробляти і для кого виробляти»¹². Однак, як зазначає Станіленд, такий підхід призводить до розгляду політичного вибору у відриві від політичних обмежень і навіть до раціоналізації репресивних політичних форм на підставі їхньої корисності для економічного розвитку¹³. Наївний